

FERENCZI LÁSZLÓ

Személyes jegyzetek Tornairól és Baudelaire-ről

ornai József költészetében van valami terápikus erő. Miért és hogyan működik, nem tudom. Csak érzem, tapasztalom. Tíz éve fogalmaztam meg először: élni segít. Hálám és köszönetem jeléül választottam legutóbbi esszékötetem címéül – a szerző szíves beleegyezésével – egyik verssorát: „...még egy kicsit nézni...”.

A terápikus erő különféle módon hat. Néha villámcsapásszerűen, mint a *Még egy kicsit élni* című vers esetében, máskor lassan, nagyon lassan működik, mint valami észrevétlen föld alatti mozgás, amely aztán váratlanul föltör. Azt nagyon régen tudom, le is írtam, hogy Tornai, a véget nem érő szóbeli és írásbeli dialógusok embere, az egyik legbátrabb magyar költők egyike, mert a *Fleurs du mal* újrafordítására vállalkozott. De magam sem gondolhattam arra, hogy egyszer ezek a fordítások terápikus erővel hatnak majd rám.

Ezt a terápikus erőt nem csak én érzem. Egyik orvosbarátom mesélte, hogy egy este váratlanul nyugtalan, hároméves kisfiát Tornai-versek olvasásával csendesítette le. A kisfiú dédunokám lehetne. És a napokban egyik ismerősöm említette, hogy a nagyanyja halála napján is egy mondatot ismételtetett, amelyről fél évvel később az én könyvemből tudta meg, hogy Tornai egyik verssora. A nagymama életkora szerint anyám lehetett volna.

A költészet terápikus ereje, tudom jól, nem esztétikai, irodalomelméleti vagy irodalomkritikai fogalom. De létezik, van, az olvasó ügye, nemtől, életkortól, foglalkozástól független. Azt hiszem, itt be is fejezhetném.

Ez az írás egy olvasási-megismerési folyamatról próbál töredékesen beszámolni – nem törődve az időrenddel. Naplójegyzetek és kommentárok váltogatják egymást.

2010. február

Ezen a szokatlanul hideg télen (bár melyik tél nem túl hideg már nekem), ismétlődő álmatlan éjszakák után, egész nap leverő fáradtság, aztán altató ellenére sem tudok elaludni. A fűtött lakásban is fázom, az ágyban is reszketek (érszükület és a többi...), noha két paplannal és két pléddel is takarózom. Szabálytalan időközökben felkapcsolom a villanyt, a kislámpa mellett könyvek, amelyekbe találok belelapozok.

Hajnal felé Tornai Baudelaire-fordításait olvasom, mint az elmúlt években már annyiszor. De most először fordul elő, hogy olvasása közben nem hallom sem a klasszikus magyar fordításokat, sem az eredetit. Most először csak Tornait olvasok, Baudelaire-t tornaiul, mindenféle kísérő-kísértő emlékek nélkül. Kamaszkoromban éreztem Baudelaire-t ennyire közel magamhoz.

Különösen a fél évszázada számtalanszor olvasott verset, *Az utazást* ízlelgetem,

*Különös játszma ez, hol a cél félre ugrik,
s nem is fontos talán, hisz nem lelni sehol.
Hol az Ember, kit a remény mindig megújít,
nyugalmat úgy keres, hogy örülteként lobol.
(...)*

[*Műhely*]

*Minden sziget, amit az őrszemek jeleznek,
Eldorádó, amit nekiünk a Sors ígér,
s az orgiákra kész, gyanútlan képzeletnek
reggel szemébe szúr a csupasz sziklaél.*

Bizonyára lehet szakszerűbben is fogalmazni. Az alliterációk, az „l” és az „sz” súlyt és sodrást adnak a kétségbeesésnek, a kilátástalanságnak. „...csupasz sziklaél”. Nemcsak látom, érzem is. Téli hajnalon is, nem csak reggel.

*A csavargó öreg, ki besüpped a sárba,
orra szélbe mered s édenről álmodik.*

Micsoda dallama van e két sornak, már majdnem kuplé. Maga az egész vers, *Az utazás* egyszerre tragikus, ironikus, tárgyilagos és fenséges.

Nem kell elővennem a könyvet, hogy mondjam:

*Tel le vieux vagabond, piétant dans la boue,
Reve, le nez en air; de brillants paradis.*

Tornai *Az utazás* utolsó szakaszát teljesen megváltoztatja, kiváltképp az utolsó sort:

Ismeretlen, a te öled mélyén az Új.

A „te”, ha akarom, töltelékszó, amely a Tóth Árpád-i megoldást – „Az ismeretlen ölen várjon az Új” – akarja elkerülni. De ha akarom, új jelentésárnyalatot ad a verssornak és az egész versnek. Megszólítja az Ismeretlent.

Az utazást mindig a *Fleurs du Mal* egyik legfontosabb versének tartottam, a *Fároszokkal* együtt. Megnyugtat, hogy Tornai is így látja.

És hirtelen a csoda (mert csoda van, ha elég fogékony és szabad az ember). Már nagyon régen úgy érzem, hogy valaki másnak az életét élem, és most váratlanul és elementáris erővel: ez az én életem, otthon vagyok magamban. Lepakcsolom a villanyt, kitartóan esik az eső, szabálytalan időközökben hatalmas hótömbök zuhannak az utcára. Most már nem is fázom. Boldogan alszom el, zavartalanul végigalszom a napot.

* * *

Valami furcsa dallam, andalító ritmus, aztán hirtelen törés, Tornai kizökkenti az olvasót az első sorok után felvett olvasási tempójából.

Ügyetlenség? Tudatosság? Találat! Nem Marcel Proust figyelte meg, hogy Baudelaire egy versen belül mindenkinél következetesebben változtatja meg a hangját?

Tornai néha teljesen hétköznapi, társalgási nyelven szólal meg, pl. *Az albatroszban*. Ha e vers első szakaszát olvasom, az a benyomásom, hogy valaki egy kávéházi asztalnál mesél nekem.

*Néha matrózfiúk merő szórakozásul
albatroszt fognak el, tengeri madarat,
amely egykedvűen szegődik útitársul,
míg hajójuk a sós örvény fölött halad.*

Tornai néha a próza felé közelít, máskor erősen művi. Rímei néhol még asszonáncnak is alig nevezhetők, máskor meglepően „mesterkéltek” (halált-kivált).

*Gyermekem, bugom,
ezen az uton
álmok várnak, messze-vonzók!
Szerelemet, halált,
hadd lássak s kivált
tájját, tebozzád hasonlót!*

Ha csak prózai volna, érdektelen lenne, ha csak művi, mesterkélte, ha mindvégig mági-
kus, egy idő után unalmas is meg követhetetlen. Ennek a kötetnek – és benne az egyes ver-
seknek – talán a legfőbb erénye a változatosság és a meglepetés. Tornai hol prózaiságával
lep meg engem, hol mágikus zeneiségével.

Tornai a régi és a mai magyar nyelv lehetőségeinek igen széles skáláján játszik, rímet,
ritmust, szókincset is beleértve. Illik ez egy XIX. század közepi francia költőhöz?

Természetesen nem. De egy költőhöz, akit kortársunknak érezhetünk (és Tornai annak érzi,
és én is), ez illik. És mégis, talán illik magához a XIX. századi Baudelaire-hez is, aki Paul Valéry
megfogalmazása szerint nem Musset, nem Lamartine és nem Hugo módján akart nagy költő len-
ni. Baudelaire-ben Racine mellett ott van Nerval, Balzac és Stendhal, Poe és Longfellow mellett
Heine és neolatin kalandja, Delacroix mellett Daumier, akit ugyan nem vett fel a fároszok közé,
de akiről – Tóth Szilvia figyelte meg legutóbb – legsajátosabb, saját műveire is vonatkozó néze-
teit fejtette ki, és akivel kölcsönösen ösztönözték egymást. Ezt a sokféleséget ma csak a magyar
költészetnek a XX–XXI. század fordulójára kialakult változatosságával lehet kifejezni. Tornai újí-
tásaiban is hagyományt követ, hiszen pl. Babits megoldásaiban is ott volt Verlaine, Swinburne és
Wilde, Ady és talán Berzsenyi is meg Horatius. Tornait azért érzem meggyőzőnek, mert a Ba-
bits utáni évtizedek magyar költészetének kalandját követi, amely térben és időben egyaránt nyit,
és új területeket fedez fel vagy fedez fel újra. Mert ne feledjük, hogy Babits csodálatos és egye-
dülálló európai irodalomtörténete Erdélyi János és Szász Károly világirodalmi tájékozódásához
képest beszűkülést is jelentett.

Babits, Tóth Árpád és Szabó Lőrinc fordításait Tornai jó háromnegyed évszázaddal követi,
azaz ebben a magyar szövegben már benne van Szabó Lőrinc, József Attila, Weöres Sándor,
Pilinszky, Nagy László és Csoóri Sándor, az utóbbi nyomán a magyar népköltészet szürrealis-
tának nevezett vonulata és az ún. törzsi költészetek, T. S. Eliot is, Éluard is, de Arany is – és
Tornai fél évszázados munkássága. Amikor Tornai fordításaiban az „a” névelőt rímhelyzetbe
teszi, nem Szabó Lőrincre asszociálok, aki szintén élt e megoldással, hanem Aranya.

Nem sokkal azután, hogy a magyar Baudelaire-be beleszerettem 1952-ben vagy '53-ban,
apám egyik barátjától megkaptam a *Fleurs du Malt*. „Magyar költő nem engedheti meg ma-
gának, hogy ne olvasson franciául.” A magyar változatok ismeretében megdöbbenem vettem
kezembe a kötetet: hogy fogom én ezt megérteni, felfoghatatlanul bonyolult lehet. Már az
első versnél – a *Préface*-nál – kellemes meglepetés ért. Baudelaire – legalábbis nyelvtanilag –
rendkívül egyszerű költő. Én az ő versein tanultam meg – úgy, ahogy – franciául. Azt hi-
szem, ha Tornai fordításain nevelkedem, nem ijedtem volna meg a francia nyelvű kötettől.

Tornai néha meglepően ügyetlen, de ha jobban odafigyelek, többnyire rájövök, hogy
mesterkélten az. Olykor provokálóan az. Máskor elbűvölően dallamos. De ez a dallam vagy

[*Műhely*]

zeneiség nem a szimbolizmusé, hanem inkább a népköltészeté, a magyar és nemzetközi népköltészeté, és ha zeneileg műveltebb volnék, zeneszerzőket is megnevezhetnék. És természetesen a Babits utáni magyar költészeté. Merénylet? Ugyan! Annyi igazi Baudelaire van, ahány költő fordult hozzá. Volt szimbolista és parnasszista, a poésie pure híve és szürrealista, volt a nouveau roman előfutára, hogy csak néhány francia megközelítést említsek. Aragón jogosan mondotta, hogy Baudelaire-ről nem lehet úgy írni, hogy az ember akaratlanul is ne sértsen meg másokat. (Miért? Petőfiről lehet? Vagy Adyról?)

Többnyire prózában sem lehetne másként elmondani... Tornaiét sem, az eredetét sem. Mert a *Fleurs du Mal* egy Mallarmé előtti és utáni (!) költészet. A magyar költészet nagy szerencséje, hogy nem „ugrott be” a Baudelaire-rel viaskodó Mallarménak, igaz, Csokonai, Berzsenyi, Vörösmarty, Petőfi és Arany után nem is volt rá szüksége és talán lehetősége sem. Ez a magyar költészet előnye a franciával szemben, hogy, nyilván, vannak hátrányai is. Az aforizmák végletessége és megföllebbezhetetlensége és a dallam, a ritmus egyes szavakat eltüntető sodrása. Így lett Tornai, azt hiszem, hűséges Baudelaire-hez. Baudelaire legtöbb versének van prózában is elmondható története.

Tornai eklektikussá tette volna Baudelaire-t? Tornai állandóan kizökkenti és már-már fölbosszantja olvasóját – akit így nagyobb figyelemre készítet –, a hang nemcsak egy-egy versben, hanem vessoron belül is állandóan változik.

Nem könnyen született meg a hajnali élmény.

Erőlködnöm kellett, hogy ne a nagy triász (Babits, Tóth Árpád, Szabó Lőrinc) sorai ugorjanak be önkéntelenül is. Hogy azt olvassam, ami a könyvben van, és ne azt, amire emlékszem. A verselemzés – szakma. A versolvasás valami más. Táplálékfelvétel. De hogy mikor hat, mikor erősödik meg tőle a szervezet – ha egyáltalán –, az tőlünk teljesen független: „vízipipát szív és vérpadról álmodik” (*Az olvasóhoz*). Tömör és tökéletes.

Tornai fordításait (és, azt hiszem, minden verset) meg kell tanulni olvasni. (Mindenkinek, persze a maga módján.) A *Moesta et errabundát* hangosan olvasom, *Az utazást* váltakozva csöndben és félhangosan. *Az Előszót* vagy *A kísértet* némán, a *Szegények halálát* suttogva. *Az utazás* egyes részeit egészen lassan, minden szót külön kiemelve, más részeit csaknem hadarva.

„Bölcs szerelemre” – olvasom. Az eredetiben „savant amour”. Ha nagyon akarom, szó szerinti fordítás, de mégis inkább valami lényeges elmozdulás. A szerelemről versben és prózában annyit és annyiféleképpen beszélő Tornai egyik lehetséges tapasztalatát fejezi ki.

Még néhány példa a korábban aláhúzott sorokból, amelyek nyilván bennem motoszkáltak anélkül, hogy tudtam volna róluk, és elősegíthették, hogy kizárólagosan azt olvassam, és halljam belülről, ami Tornai könyvében van:

„Akár egy véres szemű angyal.
Megyek hozzád majd alkonyattal” (*A kísértet*).

Előbb el kellett felejtenem, nem ment könnyen, a kamasz koromban belém ivódott magyar szövegeket. Aztán a nem sokkal később megismert francia sorokat.

Az ötvenes években, kamasz koromban, a századelő magyar irodalmával ismerkedtem. Mondhatnám azt is, hogy a tizenhat éves kamaszhoz a Babits–Tóth–Szabó Lőrinc (és nem feledkeznek meg Kosztolányiról sem) változat illet. Aztán évtizedeken keresztül a francia eredeti. Majd hosszú időn keresztül nem olvastam Baudelaire-t, de nem hagyta magát, a legváratlanabb pillanatokban visszajöttek vessorai franciául is, magyarul is. És aztán most a hetvenhárom éves öregemberhez Tornai megoldásai szólnak. A hajdani fordí-

tások a kamasz kétségbeesését, lázadását fejezték ki. Tornai a hetvenhárom éves ember tapasztalatát.

Nyilván akad majd valaki, aki sorról sorra összehasonlítja Tornai fordításait az eredetivel, és nagyon hasznos eredményekkel gazdagítja a magyar kritikát. Én egy igen személyes élményről akartam beszámolni, és megköszönni Tornainak a segítségét. És ahogy mi változunk, velünk változnak olvasmányaink is. Baudelaire is változik, fordításban még inkább, mint az eredetiben.

A klasszikus magyar Baudelaire zárt világ, Tornaié nyitott. Valószínűleg azért érzem így, mert a Nyugatot készen kaptam, örökölttem. De az a világ, amelyet Tornaitól kaptam, velem együtt alakult. Pilinszkyt, Rábát kamasz koromban fedeztem fel, Nagy László és Juhász Ferenc indulása kamaszkoromra esett. Csoóri első költői estjén jelen voltam. Ágh, Tandori első verseit kéziratban olvashattam. Tornai és Parancs első publikációit szinte azonnal megismerhettem, sőt Illyés folytonosságában is örökös újakezdéseit is harmadszázadon keresztül követhettem.

Tornai Baudelaire-fordítása az, amit kortársaimtól tanultam évtizedek során, ahogy pályájuk alakult, amit láttam és hallottam tőlük, néha élőszóval is egy eszpresszó teraszán. Tornai Baudelaire-e egy előttem elsajátított ismeret, Babitské egy rám hagyományozott tudás. Persze ez teljesen egyéni élmény. Mert a fiatalok számára és még inkább a közeljövő olvasóinak Tornai fordítása is már rájuk hagyományozott tájékozottság lesz.

Most már van két magyar Baudelaire, háromnegyed század különbséggel. Érdekesnek jó, de nincs sok értelme összehasonlítani, hogy mennyire hűséges Tornai Baudelaire-hez. Ami lényeges, hogy hat magyarul, mert függetleníteni kellett magam a régitől. Ahogy Tornainak is. Neki versenymű, nekem verekedés, hogy egy régi szerelem ne határozzon meg egy újat.

2010. február

Megint egy álmatlan éjszaka. És félálomban hirtelen megint foglalkoztatni kezd a „te” *Az utazás* utolsó sorában. Él tehát a vers. Nem kell újraolvasom, hogy emlékezek rá. Baudelaire-i vagy Tornai önkényes, de feledhetetlen és fontos hozzáadása? Fáradságot feloldó probléma. Percekig tűnődöm, majd felkapcsolom a villanyt, és újraolvasom a vers nyolcadik, lezáró részét franciául:

*O Mort, vieux capitaine, il est temps! Levons l'ancre!
Ce pays nous ennui, o Mort! Appereillons!
Si le ciel et la mer sont noirs comme l'encre,
Nos coeurs que tu connais sont remplis de rayons!*

*Verse-nous ton poison pour qu'il nous réconforte!
Nous voulons, tant ce feu nous brule le cerveau,
Plonger du fond du gouffre, Enfer ou Ciel, qu'importe?
Au fond de l'Inconnu pour trouver du nouveau!*

*(Halál, vén kapitány, itt a perc, föl a borgonyt!
Unalmas már a föld, ó Halál, indulás!
Tintafekete víz, tintafekete égbolt,
de szívünk, hisz tudod, tiszta, nagy ragyogás!*

*Oltsd belénk mérgeket, járjon át bátorítón!
Hadd bukjunk mélybe, míg agyunk tűzbe borul,
mindegy, Pokol vagy Ég fogad ott, csak kinyíljon,
Ismeretlen, a te öled mélyén az Uj!)*

[*Műhely*]

Mert bármennyire is nem akartam, mégiscsak megnéztem az eredetit. Megértettem, Tornai a Baudelaire-versben rejlő lehetőséget használja ki, azt, amikor a francia költő az első szakasz utolsó sorában az ünnepélyes evokációs hangnemet váltva letegezi a halált. Amikor Tornai leginkább versenyre kényszerül a nagy elődökkel, és amikor leginkább úgy tűnik, hogy elrugaszkodik az eredetitől, akkor a leghűségesebb az eredetihez anélkül, hogy saját egyéniségét feladná.

* * *

Van egy alapvető különbség *A Romlás virágai* és *A Rossz virágai* között. Az első fordítás kollektív vállalkozás volt, a második egy ember műve. És nem azért vagy nem csak azért volt kollektív vállalkozás, mert az előbbit hárman fordították, és az utóbbit Tornai egyedül. Hanem elsősorban azért is, mert *A Romlás virágai* egy nemzedék erőfeszítésének az eredménye volt. Nem beszélve most a XIX. századi fordításokról, amelyekről Korompay János szép könyve tájékoztat. A XX. század elején egymás után lépnek fel az új fordítók, Ady (aki három Baudelaire-szonettet beilleszt az *Új versek* egyik ciklusába), Kun József, Kosztolányi, György Oszkár, Franyó Zoltán, aki *A Rossz virágai* címmel egy kötetnyi verset is kiad, és mások is.

Furcsa helyzet állt elő: az azonnal kanonizált *A Romlás virágai* nemcsak a korábbi magyar fordítások elől szívta el a levegőt, hanem elzárta a Baudelaire-hez magyarul vezető utat is. Egy-egy költő, így Rába György, egy-két versét újrafordította, de a magyar Baudelaire az 1923-as kiadás maradt.

Tornai tudatosan vagy ösztönösen, a saját kamaszkori Baudelaire-élményétől is vezérelve újra lefordította a *Fleurs du Mal* *A Rossz virágai* címmel. Tornai vállalkozása nemcsak magányos vállalkozás volt, hanem a koráramlattal szembeni kihívás is, amikor úgy látszott, hogy Baudelaire már csak az irodalomtörténeté. Tornai anélkül, hogy érvénytelenítené Babits, Tóth és Szabó Lőrinc munkáját, egyrészt újra élteti Ady, Kosztolányi és mások megoldásait, másrészt újra megnyitja a Baudelaire-hez vezető utat. Felszabadít egy rangos megoldás okozta gátlás alól. És ami talán első pillanatban meglepő, Babits, Tóth Árpád és Szabó Lőrinc fordításait is élővé teszi, mert arra késztet, hogy ne automatikusan olvassuk őket, hanem mintha manapság láttak volna először napvilágot, friss szemmel és friss füllel.

* * *

De van valami, amivel nem tudok megbékélni. A Babits–Tóth–Szabó Lőrinc-kötet a *Fleurs du Mal* harmadik, Asselineau és Banville szerkesztette posztumusz kiadást követte. Ahogy az a francia nyelvű Baudelaire-kötet is, amelyet kamasz koromban ajándékba kaptam. Más francia kiadások, így a Pléiade is, azon az alapon, hogy ezt már nem Baudelaire szerkesztette, a második kiadáshoz hozzácsapva közlik az első kiadásból kihagyásra ítélt verseket és az újabbakat is. Ezt követi *A Rossz virágai* is. Tudományos szempontból valószínűleg nekik van igazuk, és mégis! A *Fleurs du Mal* utolsó szava számomra változatlanul az „Új”, és ezért szerkezeti szempontból *A Romlás virágai*hoz ragaszkodom.

(*Charles Baudelaire: A Rossz virágai. Fordította Tornai József. Pomáz, 2007, Kráter Műhely Egyesület.*)

FERENCZI LÁSZLÓ (1937) az MTA doktora, a Miskolci Egyetem professzor emeritusa. Az Irodalomtudományi Intézet nyugalmazott tanácsadója.